

Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης

Τόμ. 8 (2018)

8ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και
Θρησκευμάτων

8^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΩΝ ΑΤΟΜΩΝ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΑΔΑ

Ιδεολογικές – Πολιτικές – Ψυχολογικές – Παιδαγωγικές
Προϋποθέσεις Εκπαίδευσης Χαρισματικών Ατόμων

ΤΟΜΟΣ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ
ISSN: 2529-1157

Σε Συνεργασία με την Ένωση Ελλήνων Φυσικών και την
Ελληνική Μαθηματική Εταιρεία
ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ DIVANICARAVEL
14-17 Ιουνίου 2018

Παράμετροι συγγραφής διδακτικών βιβλίων για
την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας ως
δεύτερης ή ξένης σύμφωνα με τις αρχές της
Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης και με συνεκτίμηση
των Νέων Τεχνολογιών

Δημήτριος Σταφίδας

doi: [10.12681/edusc.2748](https://doi.org/10.12681/edusc.2748)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σταφίδας Δ. (2020). Παράμετροι συγγραφής διδακτικών βιβλίων για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας ως δεύτερης ή ξένης σύμφωνα με τις αρχές της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης και με συνεκτίμηση των Νέων Τεχνολογιών. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 8, 1012–1028. <https://doi.org/10.12681/edusc.2748>

Παράμετροι συγγραφής διδακτικών βιβλίων για την εκμάθηση της
ελληνικής
γλώσσας ως δεύτερης ή ξένης σύμφωνα με τις αρχές της
Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης και με συνεκτίμηση των Νέων
Τεχνολογιών

Δημήτριος Σταφίδας, εκπαιδευτικός ΠΕ70, Καθηγητής Νέων Ελληνικών
Πανεπιστημίου Heidelberg (Γερμανία)

stafidas@arcor.de

Περίληψη

Παρά την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση και στη διδασκαλία των Ελληνικών ως ξένη ή/και δεύτερη γλώσσα, το διδακτικό εγχειρίδιο αποτελεί ακόμη σημείο αναφοράς στη διδασκαλία. Είναι γεγονός ότι το διδακτικό υλικό μπορεί να επηρεάσει με ποικίλους τρόπους τη μάθηση. Όταν είναι κατάλληλο, κινητοποιεί τους μαθητές, ενθαρρύνει τη συμμετοχή τους, συμβάλλει στην κατανόηση των προσφερόμενων γνώσεων και παρέχει ποικίλες εμπειρίες μάθησης. Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται οι παράμετροι συγγραφής ενός σύγχρονου διδακτικού υλικού που προορίζεται για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ως δεύτερης ή ξένης σύμφωνα με τις αρχές που διέπουν τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και με συνεκτίμηση των Νέων Τεχνολογιών. Οι παράμετροι αυτές δεν είναι χρήσιμες μόνο ως οδηγός συγγραφής υλικού εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, αλλά μπορούν να αποτελέσουν και κριτήριο αξιολόγησης και επιλογής διδακτικού υλικού.

Λέξεις κλειδιά: Συγγραφή διδακτικών βιβλίων; παράμετροι συγγραφής διδακτικών βιβλίων; Ελληνική γλώσσα ως δεύτερη ή/και ξένη; Διαπολιτισμική Εκπαίδευση; Νέες Τεχνολογίες.

Abstract

Despite the introduction of new technologies in education and the teaching of Greek as a foreign and / or second language, the teaching manual is still a reference point in teaching. It is a fact that the teaching material can affect learning in a variety of ways. When appropriate, it mobilizes students, encourages participation, contributes to the understanding of the offered knowledge and provides a variety of learning experiences. In this paper we present the parameters of writing a modern teaching material intended for the teaching of the Greek language as second or foreign according to the principles governing Intercultural Education and taking into account the New Technologies. These parameters are not only useful as a guide to writing Greek language learning materials, but can also be a criterion for evaluating and selecting teaching material.

Keywords: Writing of textbooks; textbook writing guidelines; greek as second and / or foreign language; Intercultural Education; New Technologies.

Εισαγωγή

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 η Ελλάδα από χώρα αποστολής μεταναστών αρχίζει να δέχεται σημαντικό αριθμό παλιννοστούντων αλλά και αλλοδαπών εργαζομένων με αποτέλεσμα να βρεθεί αντιμέτωπη με την πρόκληση να παράγει υλικό για τη διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερης ή ξένης γλώσσας. Τα τελευταία χρόνια πληθώρα προγραμμάτων ασχολείται ή έχει ασχοληθεί με τη συγγραφή και την έκδοση διδακτικού υλικού για πρόσφυγες, ομογενείς, παλιννοστούντες και αλλόγλωσσους πληθυσμούς, δηλαδή για μαθητές με διαφορετικό γλωσσικό κεφάλαιο εντός και εκτός Ελλάδας. Ιδιαίτερα σημαντική είναι παράλληλα και η ανάγκη διάδοσης της ελληνικής γλώσσας στο εξωτερικό μέσω των ξένων Πανεπιστημίων που συμπεριλαμβάνουν στο πρόγραμμα σπουδών τους τα Νέα Ελληνικά και έχουν ανάγκη από κατάλληλο υλικό. Η αξιολόγηση των εγχειριδίων και των συνοδευτικών τους υλικών είναι μια δύσκολη διαδικασία, η οποία δυσχεραίνεται ακόμη περισσότερο εξαιτίας των αντικρουόμενων ερευνητικών αποτελεσμάτων των τελευταίων δεκαετιών σχετικά με την εκμάθηση των ξένων γλωσσών.

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται οι παράμετροι συγγραφής ενός σύγχρονου διδακτικού υλικού που προορίζεται για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ως δεύτερης ή ξένης σύμφωνα με τις αρχές που διέπουν τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και με συνεκτίμηση των Νέων Τεχνολογιών. Οι παράμετροι αυτές δεν είναι χρήσιμες μόνο ως οδηγός συγγραφής υλικού εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, αλλά μπορούν να αποτελέσουν και κριτήριο αξιολόγησης και επιλογής διδακτικού υλικού.

Παράμετροι συγγραφής διδακτικού υλικού

Βάση για την καταγραφή και τον εμπλουτισμό των παραμέτρων συγγραφής διδακτικών βιβλίων αποτέλεσαν κριτήρια κυρίως των Engel (1977), Funk (2004) και Krumm (1985). Μετά από ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας και εμπλουτισμό των κριτηρίων με βάση τις σύγχρονες εξελίξεις στον τομέα της Διδακτικής Ξένων Γλωσσών καταλήξαμε στις ακόλουθες βασικές παραμέτρους συγγραφής διδακτικού υλικού.

Αρχές Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης

Αυτή η προσέγγιση εμφανίζεται στην Ευρώπη τη δεκαετία του 1980 και έχει ως βασική της αρχή την επίτευξη της ισότητας ευκαιριών στην εκπαίδευση και την κοινωνία. Τα σημαντικότερα αξιώματά της είναι: η ισοτιμία των πολιτισμών, η ισοτιμία του μορφωτικού κεφαλαίου ατόμων διαφορετικής πολιτισμικής προέλευσης και η παροχή ίσων ευκαιριών (Νικολάου, 2000: 131). Θα λέγαμε, επομένως, ότι ένα διαπολιτισμικό υλικό πρέπει να «περιλαμβάνει στοιχεία του πολιτισμού που εκφράζει η γλώσσα αλλά και να ανακαλύπτει τα κοινά σημεία με άλλους πολιτισμούς, να καταργεί τις διαχωριστικές γραμμές, να αποκλείει στερεότυπα ξενοφοβίας, ρατσισμού, προκαταλήψεις και εθνικές εξάρσεις» (Γεωργογιάννης, 2000: 19), δίνοντας παράλληλα

πλουραλιστικό χαρακτήρα στο υλικό και τα συνοδευτικά του. Επιπλέον, δεν πρέπει να προβάλλει αποκλειστικά ελληνικά πολιτιστικά δεδομένα, δηλαδή να είναι ελληνοκεντρικό με τάσεις απόρριψης άλλων πολιτισμών. Οφείλει να είναι ανοιχτό στο κοινωνικό περιβάλλον, στην ποικιλία πολιτιστικών εκφράσεων της κοινωνίας μας και της πολιτισμικής παράδοσης του λαού μας αλλά ανοιχτό και στον παγκόσμιο πολιτισμό αναπτύσσοντας τη συνείδηση της παγκοσμιότητας.

Εφόσον η ελληνική διδάσκεται ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα, καταλληλότερη θεωρείται η επικοινωνιακή μέθοδος. Οι βασικές αρχές της συνοψίζονται στην επικοινωνιακή δεξιότητα και το μαθητοκεντρισμό (Παπάς 1995: 58). Σε ένα δασκαλοκεντρικό σχολείο, ο δάσκαλος είναι αυτός που πληροφορεί, μεταδίδει τη γνώση και συντονίζει συγκεντρωτικά. Αντίθετα, σε ένα μαθητοκεντρικό σχολείο ο ρόλος του δασκάλου είναι συμβουλευτικός, βοηθητικός, καθοδηγητικός και επικοινωνιακός. Επομένως και το εγχειρίδιο που θα χρησιμοποιεί θα πρέπει να είναι γραμμένο με τέτοιο τρόπο που να του παρέχει ευκαιρίες να το αξιοποιεί επικοινωνιακά. Με άλλα λόγια, το υλικό οφείλει να ενισχύει τη συνεργατική μάθηση και το διάλογο, ώστε να καθιστά το μαθητή ικανό να χρησιμοποιήσει τη γλώσσα σε περιστάσεις αυθεντικής επικοινωνίας. Για το λόγο αυτό κρίνεται απαραίτητη η χρησιμοποίηση αυθεντικών κειμένων στη διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερης ή ξένης γλώσσας. Με τη χρήση αυθεντικών κειμένων, τα οποία χαρακτηρίζονται από γλωσσική ποικιλία, και καλύπτουν ικανοποιητικό εύρος και μορφές επικοινωνιακών καταστάσεων, μπορεί να γίνει κατανοητή η ύψη της κειμενικής επικοινωνίας και να επιτευχθεί βελτίωση και μεγαλύτερη ευστοχία στη χρήση του προφορικού και γραπτού λόγου. Η χρησιμότητα των αυθεντικών κειμένων είναι σημαντική, καθώς προσφέρουν γλωσσική, σημειολογική και λειτουργική ποικιλία, προσεγγίζεται η τρέχουσα επικαιρότητα και επιτυγχάνεται επίδραση των παραμέτρων γλωσσικής επικοινωνίας στη μορφή και το περιεχόμενο των κειμένων (Παπαδοπούλου, 1996). Για να κατακτήσει, επομένως, ο μαθητής την ικανότητα να επικοινωνεί λεκτικά στον κοινωνικό χώρο, θα πρέπει να εξοικειωθεί με τις μορφές που παίρνει η επικοινωνία στο χώρο. Είναι λοιπόν απαραίτητα τα αυθεντικά κείμενα με τη μορφή που τους έχει δώσει ο συντάκτης τους: σχήμα γραμμάτων, θέση, ιεράρχηση πληροφοριών κλπ. Στα περισσότερα βιβλία διδασκαλίας ξένων γλωσσών εντοπίζεται έλλειψη σε αυθεντικά κείμενα ή ακόμα και αν αυτά υπάρχουν, δεν αντιμετωπίζονται ως κεντρική μεθοδολογική επιλογή για την προσέγγιση του γραπτού λόγου και την απόκτηση επικοινωνιακών δεξιοτήτων. Τα αυθεντικά κείμενα καθιστούν ικανούς τους μαθητές να αποκτήσουν γρηγορότερα τη λειτουργική χρήση της γλώσσας στο κοινωνικό χώρο από ότι τα ημιαυθεντικά ή τα μη αυθεντικά και παρέχουν μια πιο πραγματική εικόνα για το χώρο στον οποίο χρησιμοποιείται η προς εκμάθηση ξένη γλώσσα. Αυτό φυσικά δε σημαίνει ότι απορρίπτονται εντελώς τα μη αυθεντικά κείμενα. Είναι και αυτά ιδιαίτερα σημαντικά για την επίτευξη συγκεκριμένων μαθησιακών στόχων στα επίπεδα αρχαρίων. Ωστόσο, σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες για τη Διδακτική Ξένων Γλωσσών, διδακτικά βιβλία χωρίς αυθεντικά κείμενα δεν είναι πλέον αποδεκτά (Cools & Sercu, 2006).

Βασική επιδίωξη της επικοινωνιακής προσέγγισης είναι να καταφέρουν οι μαθητές να κατανοούν και να παράγουν γραπτό και προφορικό λόγο κατάλληλο για την εκάστοτε επικοινωνιακή περίσταση και όχι απλώς να κατανοούν και να παράγουν γραμματικά σωστές προτάσεις (Δενδρινού, 2001: 147). Η γραμματική θα πρέπει επίσης να διδάσκεται μέσα από περιστάσεις

επικοινωνίας και καλό είναι να αποφεύγεται η παραδοσιακή σειρά παρουσίασης των γραμματικών φαινομένων.

Στην επικοινωνιακή διδασκαλία της γλώσσας βοηθά και η ύπαρξη γλωσσαρίων στις μητρικές γλώσσες των μαθητών. Με την παροχή γλωσσαρίων καθίσταται λειτουργική η μαθησιακή διαδικασία και διευκολύνεται η επικοινωνία μαθητών από διαφορετικές χώρες απευθείας στην ελληνική γλώσσα, χωρίς να υπάρχει ανάγκη επικουρικής γλώσσας (Γεωργογιάννης κ.α. 1997: 86).

Ψυχολογικές, παιδαγωγικές και κοινωνικές ανάγκες των μαθητών

Το υλικό πρέπει απαραίτητα να διέπεται από επιστημονική εγκυρότητα, δηλαδή να υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα σε αυτό και το ηλικιακό-γνωστικό επίπεδο των μαθητών στους οποίους απευθύνεται καθώς και στις ψυχολογικές ανάγκες τους (Παμουκτσόγλου, 2003: 129) και να συνάπτει τη διδασκαλία με τη νοητική τους ανάπτυξη, αλλά και τη συναισθηματική και ηθική τους ολοκλήρωση. Επιπλέον, το υλικό πρέπει να συμβαδίζει με τις εξελίξεις στην κοινωνική ζωή και να συνδέει τον μαθητή με το σύγχρονο περιβάλλον, την κοινωνία και την καθημερινή ζωή γενικότερα (Παμουκτσόγλου, 2003: 130).

Διδακτική εγκυρότητα

Ένα διδακτικό υλικό για να θεωρείται αξιόπιστο και έγκυρο οφείλει να παρέχει στους μαθητές τον ευκαιρίες για συνεργασία, επικοινωνία και αλληλεπίδραση. Παράλληλα οφείλει να είναι σε θέση να αναπτύσσει εξίσου τις βασικές δεξιότητες της γλώσσας. Σύμφωνα με τον Μήτση (1998), θεωρείται ότι ένα άτομο γνωρίζει επαρκώς μια γλώσσα όταν είναι σε θέση να ακούει και να καταλαβαίνει, να μιλά και να γίνεται αντιληπτό από τους άλλους, να διαβάζει και να συντάσσει γραπτά κείμενα. Επομένως, θα πρέπει το διδακτικό υλικό να περιέχει ασκήσεις που να χαρακτηρίζονται από ποικιλία για να συντελείται πιο ευχάριστα η μάθηση, και παράλληλα να καλύπτει και τις τέσσερις δεξιότητες κατάκτησης της γλώσσας.

Άλλη παράμετρος που πρέπει να προσεχθεί κατά τη συγγραφή ενός εγχειριδίου είναι το παιχνίδι, καθότι αποτελεί πολύ καλό μηχανισμό εξάσκησης διατήρησης της προσοχής, της αυτοσυγκέντρωσης, της μνήμης και των δεξιοτήτων της ανάγνωσης. Επιπλέον, ψυχαγωγεί και φέρνει πιο κοντά τους μαθητές μεταξύ τους αλλά και με το δάσκαλο (Lewis & Bedson, 1999). Οι μαθητές πειραματίζονται με την ξένη γλώσσα με ένα χαλαρό και διασκεδαστικό τρόπο και εμπλέκονται στο παιχνίδι δράσης αντίδρασης με το περιβάλλον. Επιπρόσθετα εμπλέκονται και σε μια άτυπη γλωσσική ανάλυση και παρατήρηση γλωσσικών κανόνων μέσα από την επίλυση προβλημάτων που αφορούν σε συγκεκριμένα παιχνίδια, ενώ ταυτόχρονα εξασκούν την προφορά τους μέσω της απομνημόνευσης φράσεων.

Τέλος, το τραγούδι προσφέρεται για τη διδασκαλία της γραμματικής (μέσα από την απομνημόνευση δομών και την επανάληψή τους), του λεξιλογίου και κυρίως βοηθά στην κατάκτηση της προφοράς και στη βελτίωσή της. Παράλληλα, οι μαθητές τραγουδώντας, μαθαίνουν τον ρυθμό και τον επιτονισμό της γλώσσας.

Αξιολόγηση

Η αξιολόγηση αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της γλωσσικής διαδικασίας, είτε σε επίπεδο πρώτης είτε δεύτερης ή ξένης γλώσσας, καθώς δίνει πληροφορίες για την αποτελεσματικότητα της διδακτικής διαδικασίας και της μεθόδου, για την επίτευξη ή όχι των στόχων και για τις ελλείψεις που πιθανόν υπάρχουν (Μήτσης, 1998: 261-263). Η αξιολόγηση μπορεί να γίνει άτυπα, αλλά και με τη χρήση τεστ (Μήτσης, 1998: 309-331), όπως τα τεστ προόδου, επάρκειας και σ υνολικής προόδου, που οφείλει να έχει κάθε έγκυρο εγχειρίδιο διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας ως δεύτερης ή ξένης. Το περιεχόμενο της πρέπει να βρίσκεται σε άμεση αντιστοίχιση με τους σκοπούς και το περιεχόμενο της διδασκαλίας, για να εξασφαλίζεται η εγκυρότητά της. Επιπλέον, τα όργανα και οι διαδικασίες αξιολόγησης πρέπει να διακρίνονται από αντικειμενικότητα, αξιοπιστία και πρακτικότητα (Ματσαγγούρας, 1994: 213).

Γενική μορφή και εμφάνιση του διδακτικού υλικού

Η γενική παρουσίαση του διδακτικού υλικού παίζει σημαντικό ρόλο στην αποδοχή του από το μαθητικό κοινό. Μερικές από τις παραμέτρους που συνδέονται με την παρουσίασή του είναι οι ακόλουθες (Παμουκτσόγλου, 2003: 131):

- Η γενική μορφολογία των εγχειριδίου, όπως η εμφάνιση, η ευχρηστία, η ανθεκτικότητα, ακόμα και η ποιότητα χαρτιού και εκτύπωσης.
- Η βιβλιοδεσία, η οποία πρέπει να έχει προσεχτεί αρκετά, ώστε να μην αποκολλούνται τα φύλλα με κίνδυνο να χαθούν. Το εξώφυλλο και το οπισθόφυλλο πρέπει να είναι πιο χοντρά, ώστε να αποφεύγεται η άθελη κακομεταχείριση ή το τσάκισμα των γωνιών τους.
- Η τυπογραφική παρουσίαση, δηλαδή η κατάλληλη διευθέτηση των γραμμάτων και των κειμένων πάνω στο χαρτί, η γραμματοσειρά, η μορφή και το μέγεθος των γραμμάτων, το μήκος των σειρών, το μελάνι που χρησιμοποιείται για το τύπωμα των γραμμάτων και διάφορες διευκολύνσεις, όπως πίνακες, ευρετήρια και περιλήψεις. Το χαρτί δεν πρέπει να είναι στιλπνό ή διαφανές, ώστε να μην αντανακλά το φως και να μην προκαλεί σύγχυση στην ανάγνωση.

Πολύ σημαντικό ρόλο παίζει ακόμα η εικονογράφηση, η οποία πρέπει να είναι οικεία στο μαθητή, να συνδέεται με το κείμενο προς διδασκαλία, να κατέχει σημαντικό ποσοστό, να έχει αποδεκτό αισθητικό αποτέλεσμα, άρτια εκτυπωτική εμφάνιση και να είναι έγχρωμη. Οι εικόνες πρέπει να είναι το ίδιο φωτεινές και ρεαλιστικές σε μέγεθος και να συνοδεύουν τα κείμενα. Για κάθε δε κείμενο, μπορούν να υπάρχουν αρκετές φωτογραφίες, που δε θα έχουν διακοσμητικό χαρακτήρα, αλλά θα αποδίδουν το κείμενο. Η εικονογράφηση αποτελεί, επομένως, εποπτική στήριξη του κειμένου και επικουρεί τη νοηματική επεξεργασία και κατανόηση. Ακόμα, η εικονογράφηση οφείλει να αποτυπώνει τη σημερινή πολυπολιτισμική πραγματικότητα, προβάλλοντας στοιχεία που εκφράζει η γλώσσα προς διδασκαλία αλλά και στοιχεία από άλλους πολιτισμούς.

Συνοδευτικό υλικό

Ένα άρτιο διδακτικό εγχειρίδιο οφείλει να συνοδεύεται από βιβλίο του δασκάλου, βιβλίο ασκήσεων, παράρτημα γραμματικής, γλωσσάριο, φάκελο εποπτικών μέσων, CD-ROM, βιντεοκασέτα και κασέτα ήχου ή CD (Γεωργογιάννης 2000: 38-39). Πρέπει, δηλαδή, να αποτελεί ένα πολυλειτουργικό πακέτο, το οποίο θα χαρακτηρίζεται από σωστή επιμέλεια στην ανάπτυξη του διδακτικού υλικού και ευρηματικότητα στη σύλληψή του, ώστε να προσφέρει ποικιλοτρόπως ευκαιρίες μάθησης. Ως προς τα CD είναι σημαντικό τα κείμενα, οι διάλογοι κτλ. να εκφωνούνται από φυσικούς ομιλητές διάφορων ηλικιακών ομάδων και οι μαθητές να έρχονται σε επαφή με τη γλώσσα σε αυθεντικές περιστάσεις.

Τα οπτικοακουστικά μέσα επιτυγχάνουν στην εμπέδωση της κάθε ενότητας και στην εμπάθυνση σε αυτές. Δίνουν ερεθίσματα για εξάσκηση του προφορικού λόγου και συμβάλλουν στην επικοινωνιακή χρήση της γλώσσας. Προάγουν τη λεκτική και μη λεκτική επικοινωνία και δίνουν την ευκαιρία στους διδασκόμενους να εμπιθούν σε πραγματικές καταστάσεις της καθημερινής ζωής. Επιπλέον, βοηθούν τους διδασκόμενους στη σωστή προφορά της ελληνικής γλώσσας, αφού έχουν την ευκαιρία να ακούσουν τα Ελληνικά στο φυσικό τους χώρο (Γεωργογιάννης 2000: 75-76).

Ο ρόλος των Νέων Τεχνολογιών κατά τη συγγραφή διδακτικού υλικού

Οι Νέες Τεχνολογίες αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της σύγχρονης διδασκαλίας. Πολλές έρευνες έχουν αποδείξει την αποτελεσματικότητα των πολυμέσων στη μάθηση. Τα πλεονεκτήματα της χρήσης εφαρμογών πολυμέσων είναι ποικίλα, όπως: η παρουσίαση της ίδιας πληροφορίας με πολλαπλούς τρόπους, το ισχυρό κίνητρο χρήσης, η μη γραμμική-σειριακή παρουσίαση πληροφοριών και η μεταφορά στην οθόνη του ηλεκτρονικού υπολογιστή καταστάσεων από το φυσικό περιβάλλον (προσομοιώσεις) κ.ά. (Παναγιωτακόπουλος, Πιερρακέας & Πιντέλας, 2003). Το διδακτικό υλικό μπορεί να υποστηριχθεί από κατάλληλους ήχους, εικόνες ή βίντεο, προσδίδοντας έτσι μια ιδιαίτερη δυναμική στον τρόπο παρουσιάσής του, ξεφεύγοντας από τη γραμμική προσέγγιση της συμβατικής διδασκαλίας (Χαραλαμποπούλου κ.ά., 2003: 284). Επιπλέον, δημιουργούνται στους μαθητές ενιαίες και σαφείς παραστατικές εικόνες, ενισχύεται η μνημονική καταγραφή των παραστάσεων μέσω της πρόκλησης κεντρίσματος του προσωπικού ενδιαφέροντος και εκσυγχρονίζεται η παιδαγωγική διαδικασία, ενώ παράλληλα προσαρμόζεται στις σύγχρονες επιστημονικές και κοινωνικές απαιτήσεις (Κουτρούμπα, 2000). Η ελκυστικότητα της οπτικής και ακουστικής εικόνας που προσφέρεται από τον υπολογιστή, η τεχνικά κατασκευασμένη αναπαράσταση (προσομοίωση), η ταχύτατη κίνηση και η δημιουργία πολυάριθμων τρισδιάστατων οπτικών γωνιών, επιτρέπουν στο σύγχρονο μαθητή την αισθητοποίηση και οπτικοποίηση οποιασδήποτε σχεδόν θεωρητικής σκέψης ή σύλληψης (Κουτρούμπα, 2000: 76).

Σημαντική πηγή εύρεσης οργανωμένων πληροφοριών για τη γλώσσα αποτελεί φυσικά και ο παγκόσμιος ιστός, που βοηθά στην εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας. Ένα σύγχρονο διδακτικό υλικό πρέπει επομένως να διαθέτει τη δική του ιστοσελίδα, από την οποία θα μπορεί ο μαθητής να αντλήσει περαιτέρω υλικό για την εκμάθηση της γλώσσας. Η χρήση του διαδικτύου διευκολύνει όμως και την

επικοινωνία μαθητών με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου.

Τέλος, μέσα από τη χρήση κινητών τηλεφώνων, συμπληρωματικά ως προς την εκπαιδευτική-μαθησιακή διαδικασία, ο μαθητής μπορεί να έχει συνεχώς ανά χειράς σημαντικές πηγές πληροφοριών ή μέσα εξάσκησης των όσων έχει προηγουμένως διδαχθεί (Hartnell-Young & Heym, 2008).

Γενικά θα λέγαμε ότι με τη χρήση εποπτικών μέσων και Νέων Τεχνολογιών επιστρατεύονται οι αισθήσεις, επιτυγχάνεται ενεργητική συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία και ενισχύεται η βιωματική διάσταση της μαθησιακής διαδικασίας.

Επίλογος

Κατά τη συγγραφή ενός εγχειριδίου για τη διδασκαλία οποιασδήποτε γλώσσας ως δεύτερης ή ξένης κρίνεται απαραίτητη η συνεργασία επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων και γνωστικών αντικειμένων. Η διεπιστημονική αυτή ομάδα θα μπορούσε να αποτελείται από γλωσσολόγους, φιλολόγους, παιδαγωγούς, ιστορικούς, ψυχολόγους, κοινωνιολόγους (Γεωργογιάννης 2000: 32), προγραμματιστές ή εξειδικευμένους συγγραφείς με επιμορφώση σε έναν ή περισσότερους τομείς από τους παραπάνω.

Παρακάτω παρουσιάζονται συγκεντρωτικά τα σημαντικότερα κριτήρια συγγραφής διδακτικού υλικού για τα Ελληνικά ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα σύμφωνα με τις αρχές της Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής. Ωστόσο, πρέπει να γίνει κατανοητό, ότι η υπέρτατη επιτυχία ή αποτυχία ενός βιβλίου ή ενός εκπαιδευτικού υλικού δεν μπορεί να αξιολογηθεί παρά μόνο αφού έχει χρησιμοποιηθεί στην τάξη από το δάσκαλο και τους μαθητές (Sheldon, 1988) και πως ο κατάλογος με τα κριτήρια που ακολουθεί αποτελεί ένα ανοιχτό και εξελισσόμενο εργαλείο και όχι κάποια νόρμα (Funk, 2004). Ο κατάλογος αυτός δεν είναι πάντως χρήσιμος μόνο ως προεργασία για την παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, αλλά και για κάθε εκπαιδευτικό που θέλει να αξιολογήσει ένα υλικό πριν το χρησιμοποιήσει στην τάξη. Περιλαμβάνει, επομένως, μια σειρά από κεντρικά ερωτήματα, τα οποία πρέπει να απασχολούν κάθε συγγραφέα, αξιολογητή ή εκπαιδευτικό.

ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ

Το υλικό δεν περιέχει:

- προκαταλήψεις (θρησκευτικές, φυλετικές κ.ά.)
- κοινωνικά στερεότυπα (που περιλαμβάνουν τη φυλή, την τάξη, το γένος κλπ.)
- εθνικές εξάρσεις
- ρατσιστικές απόψεις
- στοιχεία ξενοφοβίας ή κοινωνικού αποκλεισμού
- διαχωριστικές γραμμές

Το υλικό προβάλλει:

- τη διαφορετικότητα και αποδέχεται την ετερότητα
- την ισοτιμία των πολιτισμών και τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση
- την ισοτιμία των μορφωτικού κεφαλαίου ατόμων διαφορετικής πολιτισμικής προέλευσης
- κοινά στοιχεία των γλωσσών

Το υλικό εκφράζει ισότιμα τις μειονότητες και τα δύο φύλα

Το υλικό συντελεί στην ανάπτυξη της επικοινωνιακής δεξιότητας

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ

Υπάρχουν στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού, όπως:

- κείμενα/εικόνες για την ελληνική μουσική
- κείμενα/εικόνες για τα ελληνικά ήθη και έθιμα
- κείμενα/εικόνες για το ολυμπιακό ιδεώδες
- κείμενα/εικόνες για τον τρόπο ζωής των Νεοελλήνων
- κείμενα/εικόνες για οικονομικά και γεωγραφικά στοιχεία της Ελλάδας

Υπάρχουν ιστορικά στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού σχετικά με τη(ν):

- ελληνική μυθολογία
- κλασική περίοδο
- ελληνιστική περίοδο
- βυζαντινή περίοδο
- νεώτερη περίοδο

- σύγχρονη περίοδο

Υπάρχουν αναφορές σε άλλους πολιτισμούς, όπως:

- κείμενα/εικόνες με κοινά ήθη και έθιμα με άλλους πολιτισμούς

- κείμενα/εικόνες με κοινούς τρόπους ζωής

- κείμενα/εικόνες με διαφορετικά ήθη και έθιμα

- κείμενα/εικόνες με διαφορές στον τρόπο ζωής

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ-ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

Το υλικό είναι κατάλληλο για την ομάδα στόχο και για την ηλικιακή ομάδα και λαμβάνει υπόψη:

- το γνωστικό επίπεδο του μαθητή

- τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντά του

- τις ψυχολογικές του ανάγκες

- τις προϋπάρχουσες γνώσεις του

Ενισχύει τη συνεργατική μάθηση μέσω:

- διαλόγων

- θεατρικού παιχνιδιού και δραματοποίησης

- συνεργατικών ασκήσεων

Προωθεί:

- τη δημιουργική εργασία

- την ελεύθερη παραγωγή προφορικού και γραπτού λόγου

Παρέχει:

- ελευθερία στο μαθητή και το δάσκαλο

- κίνητρα στο μαθητή και τον παρακινεί για αυτόνομη μάθηση

- την ευκαιρία στο μαθητή να μεταφέρει τις δικές του εμπειρίες και γνώσεις

- τη δυνατότητα να αναπτύξει ο μαθητής την κριτική του σκέψη

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

Το υλικό είναι:

- ευέλικτο στη χρήση του
- χωρισμένο σε επίπεδα γλωσσομάθειας
- συμβατό με το Κοινό Ευρωπαϊκό Πλαίσιο Αναφοράς για τις γλώσσες
- επίκαιρο, σύγχρονο και ακριβές
- αρθρωτό

Αναποκρίνεται στο αναλυτικό πρόγραμμα

Έχει συγκεκριμένη και ξεκάθαρη δομή (ευρετήρια, σύμβολα, χρώματα ή αριθμούς για διάφορα μέρη κάθε κεφαλαίου, κτλ.)

Τα περιεχόμενα είναι καλά οργανωμένα θεματικά

Η διάκριση των κεφαλαίων και των επιμέρους ενοτήτων είναι εμφανής

Χρησιμοποιεί μια «σπειροειδή προσέγγιση», δίνοντας ευκαιρίες ώστε το υλικό μιας ενότητας να αξιοποιείται και στις επόμενες

Περιέχει δεξιότητες, που οργανώνονται στα κεφάλαια του βιβλίου από τις πιο απλές προς τις πιο πολύπλοκες δομές

Δίνει δυνατότητα ενσωμάτωσης νέων μαθητών που δεν έχουν ολοκληρώσει τα αρχικά επίπεδα αλλά βρίσκονται σε ανώτερο ηλικιακό και γνωστικό επίπεδο

Προσφέρει συστηματική και καλά οργανωμένη παρουσίαση της γλώσσας

Πραγματεύεται προοδευτικά από επίπεδο σε επίπεδο τα γραμματικά φαινόμενα με χρήση γνωστού λεξιλογίου και τα νέα λεξιλογικά φαινόμενα με χρήση ήδη γνωστών γραμματικών και συντακτικών δομών

Το υλικό περιέχει:

- ευρετήριο λέξεων
- παράρτημα γραμματικής
- δοκιμασία κατάταξης ως προς το βαθμό γνώσης της ελληνικής γλώσσας
- μέσο για την αξιολόγηση της επιμέρους προόδου
- μέσο αυτοαξιολόγησης
- ομαδικές ασκήσεις

- εκπαιδευτικά παιχνίδια (επιτραπέζια, παιχνίδια ρόλων, κ.ά.)
- διάφορα είδη ασκήσεων (ατομικές, σε ζεύγη, ομαδικές, κ.ά.)
- επικοινωνιακές δραστηριότητες που βοηθούν τους μαθητές να χρησιμοποιούν τη γλώσσα και σε άλλα περιβάλλοντα
- προτάσεις για συγκεκριμένα σχέδια εργασίας (projects)
- συμβουλές για στρατηγικές αυτόνομης μάθησης
- κατανοητές και ακριβείς βοήθειες και επεξηγήσεις
- εικόνες για αφόρμηση και παραγωγή προφορικού λόγου
- δραστηριότητες εξάσκησης της προφοράς (διδασκαλία φωνολογίας)
- ιδιωματικούς εναλλακτικούς τύπους της γλώσσας
- σημαντικό αριθμό μηχανιστικών δραστηριοτήτων αυτοματοποίησης και γλωσσικής ευχέρειας
- ασκήσεις μηχανιστικές, καθοδηγούμενες και ανοικτού τύπου (ποικιλία ασκήσεων)
- στρατηγικές εξάσκησης και απομνημόνευσης του λεξιλογίου (π.χ. mind maps)
- επαρκές λεξιλόγιο
- τραγούδια, παραμύθια, λογοτεχνικά κείμενα, ποιήματα (αυθεντικά κείμενα)

Το υλικό δίνει έμφαση:

- στις φωνολογικές, γραμματικές και συντακτικές ιδιαιτερότητες της ελληνικής γλώσσας
- σε λειτουργικά σύνολα
- και στις τέσσερις βασικές δεξιότητες κατάκτησης της γλώσσας εξίσου με εναλλαγή μεθόδων
- στην επανάληψη και εμπάθυνση των γνώσεων που προσφέρονται
- στην παρουσίαση της γραμματικής με λειτουργικό-επικοινωνιακό τρόπο
- στη χρήση λεξικού και περιέχει ασκήσεις που απαιτούν τη χρήση αυτού
- στον εμπλουτισμό του λεξιλογίου Η εικονογράφηση είναι εύστοχη

ΚΕΙΜΕΝΑ

Τα κείμενα:

- ανταποκρίνονται στις ανάγκες των μαθητών
- καλύπτουν τα ενδιαφέροντά τους
- είναι κατάλληλα για την ομάδα-στόχο
- είναι ποικίλων ειδών (γράμματα, προσκλήσεις αφίσες, διάλογοι, περιγραφές, οδηγίες χρήσης, κ.ά.)
- πραγματεύονται διάφορα θέματα
- συμπεριλαμβάνουν κι άλλες γλώσσες
- προβάλλουν πανανθρώπινες διαχρονικές αξίες (αγάπη, φιλαλληλία, ειρήνη, δικαιοσύνη, δημοκρατία κ.ά.)
- είναι ρεαλιστικά, επίκαιρα, ακριβή και αυθεντικά
- είναι σωστού περιεχομένου
- χαρακτηρίζονται από γραμματική ορθότητα και σαφήνεια στη διατύπωση
- συνοδεύονται από ασκήσεις ανάπτυξης, εμπέδωσης και παιχνίδια ρόλων

ΤΕΧΝΙΚΗ ΑΡΤΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Το υλικό χαρακτηρίζεται από άρτια εκτυπωτική εμφάνιση και είναι ανθεκτικό Έχει ακολουθηθεί σύγχρονη τεχνική στην εκτύπωση και τη γενικότερη επιμέλεια

Το χαρτί είναι καλής ποιότητας

Το μέγεθος των γραμμάτων είναι προσαρμοσμένο στην ηλικία των μαθητών

Τα γράμματα είναι επαρκώς αναγνώσιμα

Το μέγεθος των κειμένων είναι ευσύνοπτο

Ο χώρος για τις απαντήσεις των ασκήσεων είναι επαρκής

Υπάρχει υψηλή πιστότητα ήχου στις κασέτες/CD, στο CD-ROM και στη βιντεοκασέτα/DVD

Το εξώφυλλο και το οπισθόφυλλο δεν περιχαράκωνουν και είναι ελκυστικά και κατάλληλα για τη μαθησιακή ομάδα στην οποία απευθύνονται

Τα οπτικά στοιχεία του διδακτικού υλικού είναι αισθητικά αποδεκτά

Χρησιμοποιούνται έγχρωμες εικόνες, οι οποίες δεν αποσπούν την προσοχή

Η εικονογράφηση δεν περιέχει:

- προκαταλήψεις

- κοινωνικά στερεότυπα
- εθνικές εξάρσεις
- ρατσιστικά στοιχεία
- στοιχεία ξενοφοβίας και κοινωνικού αποκλεισμού

Η εικονογράφηση προβάλλει:

- τη διαφορετικότητα
- την ισοτιμία των πολιτισμών
- κοινά στοιχεία των πολιτισμών

Η εικονογράφηση συνδέεται:

- γενικά με το κείμενο προς διδασκαλία
- ειδικά με τις λέξεις και προτάσεις προς διδασκαλία
- με το ηλικιακό επίπεδο των μαθητών

Υπάρχουν επεξηγηματικά κείμενα (λεζάντες) στο εικονικό υλικό

Τα γραφήματα και οι πίνακες είναι ευκρινώς σχεδιασμένα

ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΑ ΥΛΙΚΑ

Το υλικό περιλαμβάνει:

- λυσάρι
- βιβλίο δασκάλου με επιπλέον ασκήσεις, που μπορεί να χρησιμοποιήσει ο δάσκαλος και βοηθά σε οργανωτικό, γνωστικό και μεθοδολογικό επίπεδο
- βιβλίο ασκήσεων μαθητή
- εγχειρίδιο γραμματικής
- γλωσσάρι
- εγχειρίδιο σε ηλεκτρονική μορφή εκτός από έντυπη
- προτάσεις για περιήγηση στο διαδίκτυο σε σελίδες σχετικές με την εκάστοτε ενότητα που διδάσκεται
- ασκήσεις εξάσκησης σε εξεταστικά θέματα και χρήσιμες τεχνικές (εφόσον ακολουθεί εξέταση)
- αφίσες
- ευρετήριο συμβόλων

- κασέτα ήχου ή CD με ποικίλες ασκήσεις προφορικής κατανόησης και αυθεντικό προφορικό λόγο από φυσικούς ομιλητές (ενήλικες και παιδιά)
- βιντεοκασέτα ή DVD με αντίστοιχο τετράδιο δραστηριοτήτων και οδηγό χρήσης για τον δάσκαλο
- CD-ROM
- απομαγνητοφωνήσεις
- διαδικτυακό λεξικό και κάρτες λεξιλογίου για εξάσκηση
- ηλεκτρονική γραμματική
- πρόσθετο διδακτικό υλικό (δραστηριότητες, συμβουλές, παιχνίδια, κ.ά.) μέσω ψηφιακού περιβάλλοντος εργασίας
- ψηφιακή εφαρμογή (application) για κινητό τηλέφωνο
- διαδικτυακά παιχνίδια που συνοδεύουν το υλικό
- ιστολόγιο (weblog)
- ηλεκτρονικό φάκελο υλικού (e-portfolio)
- υποστήριξη μέσω ηλεκτρονικής πλατφόρμας μάθησης (e-learning platform)

Βιβλιογραφία

Γεωργογιάννης, Π., Βασιλοπούλου, Π. & Γουρουτίδη, Σ. (1997). Δραστηριότητες και διδακτικό υλικό της ελληνικής γλώσσας ως δεύτερης ή ξένης γλώσσας με γλωσσάρια και οδηγίες για το δάσκαλο. Στο Γεωργογιάννης, Π., *Εκπαίδευση και Διαπολιτισμική Επικοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg.

Γεωργογιάννης, Π. (2000). *Θεωρία και πρακτικές προσεγγίσεις για τη διδασκαλία της Ελληνικής ως δεύτερης ή ξένης γλώσσας*. Πάτρα: Εκτυπωτική Αττικής.

Cools, D. & Sercu, L. (2006). Die Beurteilung von Lehrwerken an Hand des Gemeinsamen Europäischen Referenzrahmens für Sprachen: Eine empirische Untersuchung von zwei kürzlich erschienenen Lehrwerken für Deutsch als Fremdsprache. *Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht*, 11 (3).

Δενδρινού, Β. (2001). Διγλωσσία. Στο Χριστίδης, Α.-Φ. & Θεοδοροπούλου, Μ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαιδικός οδηγός για τη γλώσσα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Engel, U. u.a. (1977). *Mannheimer Gutachten zu ausgewählten Lehrwerken, Deutsch als Fremdsprache*. Erstellt im Auftrag des Auswärtigen Amtes der Bundesrepublik Deutschland von der Kommission für Lehrwerke DaF: Engel, U. u.a. Heidelberg: Groos.

Funk, H. (2004). Qualitätsmerkmale von Lehrwerken prüfen - ein Verfahrensvorschlag. *Babylonia*, 3, 41-43.

Hartnell-Young, E. & Heym, N. (2008). *How mobile phones help learning in secondary schools*. Learning Sciences Research Institute, University of Nottingham.

Κουτρούμπα, Κ. (2000). *Ειδική διδακτική στο γνωστικό αντικείμενο της Οικιακής Οικονομίας (πανεπιστημιακές παραδόσεις-μέρος β')*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις.

Krumm, H-J. et al. (1985). *Stockholmer Kriterienkatalog zur Beurteilung von Lehrwerken des Faches Deutsch als Fremdsprache in den nordischen Ländern*. Uppsala / Stockholm.

Lewis, G & Bedson, G. (1999). *Games for children*. Oxford: Oxford University Press.

Ματσαγγούρας, Η. (1997). *Στρατηγικές διδασκαλίας: Από την πληροφόρηση στην κριτική σκέψη*. Αθήνα: Gutenberg.

Μήτσης, Ν. (1998). *Στοιχειώδεις αρχές και μέθοδοι της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.

Νικολάου, Γ. (2000). *Ένταξη και Εκπαίδευση των Αλλοδαπών μαθητών στο σχολείο. Από την «ομοιογένεια» στην «πολυπολιτισμικότητα»*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παμουκτσόγλου, Α. (2003). Αξιολόγηση και πιστοποίηση διδακτικού υλικού: Η περίπτωση της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Στα *Πρακτικά 6^ο Διεθνούς συνεδρίου Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*. Πάτρα: Tyrocenter.

Παναγιωτακόπουλος, Χ., Πιερρακέας, Χ., & Πιντέλας, Π. (2003). *Το εκπαιδευτικό λογισμικό και η αξιολόγησή του*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Παπαδοπούλου, Μ. (1996). Τα αυθεντικά κείμενα στη σχολική τάξη: μεθοδολογικές παρατηρήσεις. Στο Α. Τσοπάνογλου & Ν. Τρύφωνα-Αντωνοπούλου (επιμ.). *Η κοινωνιογλωσσολογική διάσταση στη διδασκαλία και εκμάθηση των ζωντανών γλωσσών*. Πρακτικά του 11^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Παπάς, Α. (1995). *Διδακτική γλώσσας και κειμένων*. Αθήνα: Συγγραφέας.

Sheldon, L.E. (1988). Evaluating ELT textbooks and materials. *English Language Teaching Journal*, 42 (4): 237-246.

Χαραλαμποπούλου, Φ. & Καραγιάννης, Γ. (2002). Οι Νέες τεχνολογίες στη διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης γλώσσας: Δυνατότητες και αξιοποίησή τους. Στο Γεωργογιάννης, Π. (επιμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση - Ελληνικά ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα, τόμος IV*, σελ. 283-297, Πρακτικά 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου (28 Ιουνίου-1 Ιουλίου 2002). Πάτρα: TYPOCENTER.

